

ВЛАДИМИР ВУЧКОВИЋ

Академија за
националну безбедност
Београд

УДК 271.2(497.2):271.222(487.11)“
1774-1878“

Монографска студија
Примљен: 22.08.2014
Одобрен: 14.09.2014

БУГАРСКА ЕГЗАРХИЈСКА ЦРКВА КАО РУСКИ ПРОЈЕКАТ У ЕВРОПСКОЈ ТУРСКОЈ (оснивање, развој и однос према Српској православној цркви до 1878. године)

Сажетак: Русија је од Кучук Кајнарџијског (1774), па све до Париског мира 1856. године имала право верског протектората над православним хришћанима Османског царства. Такав статус заштитнице православља у Турској, изгубила је после Париског мира, пошто је у Кримском рату (1853) и војно поражена. То је утицало да царска Русија промени тактику у наступу на истоку. Напуштена је дотадашња идеја јединства православних хришћана у Османском царству. У складу са новонасталом ситуацијом и сопственим империјалним интересима, Русија се окренула подржавању само једног народа - бугарског. Тим поводом, најпре је пред европску дипломатију истакла бугарско црквено питање у Турској. Идеја је била да се изгради бугарска црквена организација као подлога за национално ослобођење Бугара. Од тада почиње борба за одвајање бугарске цркве од Васељенске патријаршије. Султановим бератом из 1870. године основана је Бугарска егзархијска црква. Територија Егзархије обухватала је скоро све средњовековне епархије Трновске патријаршије, југоисточне епархије Пећке патријаршије и неке епархије аутокефалне Охридске архиепископије.

Кнежевина Србија је од стране руске дипломатије била спречена да реагује по овом питању, па је српски народ у Старој Србији остао препуштен самом себи. Тешка и мучна борба за очување културног, националног и духовног идентитета трајаће до ослобођења ових крајева од Турака (прво 1878., а затим и 1912. године).

Кључне речи: Царевина Русија, Егзархија, црква, Бугарска, Европска Турска, Стара Србија, Источно питање

Увод

Основна идеја овог рада јесте покушај разјашњавања, како сложене међусобне односе великих сила, тако и односа малих балканских народа у Источној питању. Трагамо за одговором на питање да ли се кроз односе великих европских сила могу сагледавати и евентуално дефинисати и односи на Балкану? Посебно због тога што Источно питање никада није у потпуности решено. Сва решења, иако су се у одређеном тренутку чинила коначним, представљала су само фазу у решавању овог још увек актуелног проблема.

У раду указујемо на политику Царевине Русије на Балкану у периоду од Париског (1856) до Берлинског конгреса (1878). Познато је да је Русија као православна империја штитила хришћанско становништво у Европској Турској. Мало је познато, међутим, да је такав статус коришћен и за спровођење сопствених империјалних интереса. Такође је битан и начин на који је то Русија чинила, не марећи за интересе српског народа у Османском царству. То је у раду и објашњено, пошто се интереси Кнежевине Србије у периоду који се обрађује нису у потпуности поклапали са панрусским интересима на истоку. Русија је у први план стављала интересе бугарског народа, имајући у виду повољнији стратешки положај Бугарске у односу на вечите руске геополитичке циљеве везане за Цариград и Мореузе (Босфор и Дарданели). Једно од основних питања је и на који начин је Русија покушавала да спроведе ове интересе, користећи православну цркву? Скоро је непознато до које мере је Русија била спремна да иде у томе, занемарујући и најосновније интересе српског народа у Европској Турској. То се јасно може видети из политичко-дипломатских поступака приликом оснивања Бугарске егзархијске цркве. Руска дипломатија је после војног пораза у Кримском рату и дипломатског пораза на Париској мировној конференцији осмислила нову политику према Османском царству и присуству на Балкану. Уједно, то је подразумевало и активну улогу у решавању Источног питања. Такве улоге Русија никада није намеравала да се одрекне. Оснивањем Егзархије, постављен је темељ и за нову бугарску државу.

Због свега тога, наш задатак био је што потпуније приступ разјашњавању улоге Царевине Русије у дешавањима везаним за Бугарску егзархијску цркву. У оквиру тога, битни су и односи према Кнежевини Србији, односно Српској православној цркви и њеним виталним интересима у Европској Турској. Тема је и актуелна, пошто се геостратешки империјални циљеви ретко мењају, већ се само усклађују са духом времена.

I

Основна идеја руске политике на истоку од средине 18, па све до половине 19. века односила се на обављање неке врсте верског протектората над православним хришћанима у Османском царству. Тачније, то је трајало од Кучук Кајнарџијског мира (1774), до Кримског рата (1853) и Париског мира (1856). На такав начин, Русија је практично била заштитница православља у Турској. Овако стечено право, користила је за спровођење сопственог државног и империјалног интереса у решавању сложеног Источног питања. Помагала је хришћанско становништво, не правећи разлику о томе да ли се ради о Србима, Грцима, Бугарима или другим хришћанима.

У то време, на Балкану, у погледу црквеног питања Бугари и Срби су се налазили у веома незгодној ситуацији. Практично, били су у некој врсти духовног ропства, притиснути од грчких фанариотских владика. Бугари су можда били и у тежем положају, пошто су Срби, почетком 19. века успели да обнове државу са центром у Београду. Иако још увек зависна од Порте, у Србији је у првој половини 19. века постојало мишљење да би требало помоћи бугарско национално буђење, тако што би се школовали млади бугарски свештеници и учитељи. Веровало се да би се на такав начин, помоћу младих просвећених људи, дошло до националног и верског буђења бугарског народа. То је било једно искрено размишљање о помоћи братском православном народу. Идеја је делимично и остварена јер је познато да се велики број бугарских свештеника школовао у Богословији у Београду о трошку српске владе. Ови свештеници касније су били најревноснији борци против грчких владика у оквиру црквених општина у којима су деловали. Пошто нису имали своје штампарије, Бугари су и своје црквене књиге штампали у Београду, у српској државној штампарији. Финансијске трошкове и овом приликом сносила је српска влада. За бугарско национално и духовно буђење посебно је био значајан кнез Михаило Обреновић. Он је успоставио и одржавао непосредне везе са важнијим бугарским политичким личностима тога времена. Залагао се да Бугари добију своје архијереје и националну јерархију у односу на владајућу грчку црквену организацију. Кнез Михаило је под утицајем београдског митрополита Михаила Јовановића и његове словенофилске мисије на Балкану захтевао народне цркве за Бугаре и богослужење на словенском језику.¹

То је био само део једне идеје о уједињењу свих Јужних Словена која се у озбиљнијем виду појавила код кнеза Михајла Обреновића.

¹ Лилић Борислава, *Историја Пирота и околине, књ. I*, Пирот 1994, стр.155.

Али, његове намере и планови били су више усмерени према Босни и Херцеговини него према јужним српским крајевима. У таквој државној политици Србије скоро да се уопште није обраћала пажња на српско-словенско становништво у јужним областима које су још увек биле под Турцима. То становништво, на широком простору од Ниша до Прилепа, Самокова на истоку, па до Призрена на западу било је препуштено самом себи.² Такво стање трајало је све до Кримског рата и Париског мира, када долази до промена у односу снага великих европских сила. Пошто је Русија изгубила Кримски рат, велике европске силе су на Париској мировној конференцији успеле овој држави да одузму право протектората над православним хришћанима у Турској. То је био и важан момент за будуће односе малих балканских хришћанских народа у Европској Турској. Поражени војно и дипломатски, Руси су променили тактику. У складу са својим империјалним интересима, напуштају идеју јединства православних хришћана у Турској и окрећу се подржавању само једне стране – бугарске. То је било у складу са панруским интересима, јер су Бугари били најближи вечитом руском геостратешком циљу – Цариграду и Мореузима. Од тада је руска пропаганда интензивирала рад међу бугарском популацијом. Код самих Бугара, временом су се образовале две струје са циљем националног ослобођења од турске власти. Једна од њих била је револуционарна организација бугарске емиграције из Србије и Румуније, која је чак сачинила и програм политичких односа са Кнежевином Србијом. Посебна тачка обухватала је и црквено питање према коме је било предвиђено успостављање јединс-

² Један од првих који је у Београду покренуо ово питање и заинтересовао тадашње српске политичке кругове био је Милош Милојевић, управитељ Другог одељења Београдске богословије. Када се после окончаних студија у Русији вратио кући, Милојевићу је било јасно да се Србија олако одрекла својих јужних области и да им због тога прети отворена бугаризација. Док је био у Русији, упознао се са радом словенофилских комитета који су радили у интересу бугарске пропаганде. У свом романтичарском заносу, словенофили су тврдили да је бугарски народ најмногљуднији на Балкану и да насељава све земље од Црног до Јадранског мора. Милош Милојевић је због тога отпочео са објављивањем текстова у београдској штампи посвећених српском питању у Турској. То је врло брзо довело до праве полемике о положају јужних области у којима је живело компактно српско становништво. Искристалисале су се две тезе: да су на југу све чисти Срби и друга, да то нису. Поједине присталице ове друге тезе отишле су најдаље, називајући овај народ и погрдним именима као: Гоге, Рекалије, Чокалије, Цинцари, Латини и Бугари. Први српски политичар који се озбиљно заинтересовао за овај проблем био је Јован Ристић. Пошто је у потпуности саслушао и правилно схватио аргументе Милоша Милојевића, Ристић је изјавио чувену реченицу по којој ће бити упамћен у Старој Србији: "Велики је грех пао на нашу дипломатију што није познавала своје земље и своје сународнике у њима" (Васиљевић Хаџи Јован, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у 19. веку*, Београд 1928, стр. 318-321).

твене Српско-бугарске патријаршије, где би Синод био мешовит, а јерархија чисто народна. Епископије и остала нижа црквена управа била би адекватна већинском становништву у крају који би обухватала. Због тога би се обавезно узимао у обзир и дијалекат епархије, јер је Синод предлагао кандидата за епископа политичкој власти која је, с обзиром на ове факторе, одлучивала.³

Сасвим супротно од овога било је мишљење Бугара који су били под директним утицајем руске владе. Они су, нарочито под утицајем словенских комитета, донели одлуку о неопходности ослобађања зависности грчких владика. Добивши подршку за националну егзархијску цркву од руске дипломатије, Бугари су променили тактику и у односу на Кнежевину Србију. До тада су сматрали да ће уз помоћ Србије изазвати општи устанак и евентуално доћи до националног ослобођења. Нови план био је да помоћу православне цркве изврше бугаризацију Балкана. Методе и начин за извршење ове идеје преузели су од Цариградске патријаршије која је систематски вршила јелинизацију на Балкану. У таквим плановима, Бугари су чак и Босну и Херцеговину сматрали као земљу егзархијског утицаја.⁴

II

Поучени и финансирани од словенских комитета из Москве и Одесе, Бугари су прву цркву у Цариграду подигли 1847. године. Архимандрит Неофит, васпитаник манастира Хиландара, у Цариграду је подигао прву бугарску цркву у којој се служба вршила на црквенословенском језику. То је означило почетак бугарског црквеног питања. Првог свог епископа, Бугари су успели да добију 1850. године. То је био Србин, Стефан Ковачевић, кога је васељенски патријарх посветио за лидијског епископа. До тада је Стефан Ковачевић био игуман манастира Светог Јована Рилског. По савету руске амбасаде у Цариграду, бугарска организација Ковачевића је предложила васељенском патријарху за првог егзархијског владика, односно првог епископа обновљене бугарске цркве у Турској.⁵

Све то утицало је да Русија истакне бугарско црквено питање пред европску дипломатију. Бугари су прихватили такву руску идеју и помоћ

³ Јовановић Алекса, *Постанак Егзархије и Турска, Русија и Србија*, Скопље 1936, стр. 75.

⁴ Јовановић Слободан, *Влада Милана Обреновића, књ. I*, Београд 1926, стр.123.

⁵ Јован Хаџи Васиљевић објашњава да је Стефан Ковачевић пореклом из Неготина и да је из Србије отишао после свргавања с власти династије Обреновића 1842. године. Повратком кнеза Милоша у Србију 1858. године и Стефан Ковачевић се вратио у земљу. Умро је у манастиру Светог Романа, где је и сахрањен (Васиљевић Х. Ј, 1928:22).

и почели стрпљиво да граде нову црквену организацију која ће им бити подлога за национално ослобођење са минималним жртвама. Спровођење такве идеје започето је на Васкрс 1860. године. Служећи литургију у цариградској цркви, бугарски владика Иларион није поменуо васељенског патријарха. Од тог момента почиње борба за одвајање бугарске цркве од Патријаршије. Васељенска патријаршија је на овакав чин бугарског владике реаговала веома бурно. Одмах је донет акт којим се рашчињавају бугарске владике Иларион, Аксентије и Пајсије. Порта је удовољила захтеву Патријаршије и протерала ове архијереје у Анадолију.⁶ Али, турска држава по овом питању није у потпуности била на страни Патријаршије. Настојала је да извуче што више користи из раздора православних хришћана. Подржала је црквени покрет Бугара, пошто је одговарао турским политичким интересима. Тако је поред културног и верског, овај црквени покрет добио и политички карактер. Осим заваде Бугара и Грка, Турцима је одговарала и неслога Бугара и Срба. Због тога су турски политичари сматрали да у српске земље треба постављати бугарске владике, што би чвршће везало Бугаре за Турску. Бугари су и иначе били туркофили, још из времена када им је Порта 1830. године дала дозволу за отварање бугарских лаичких школа. Тако је овај бугарски покрет, осим Русије, добио подршку и Турске.⁷

III

На појаву бугарског црквеног питања, Кнежевина Србија је била принуђена да реагује. Тадашњи београдски митрополит Михаило Јовановић дао је подршку Бугарима. Своју одлуку образложио је тражењем догматског јединства и љубави међу православним народима, док је административну организацију цркве стављао у други план.⁸ На такав начин, једно важно политичко, национално и државно питање сведено је само на црквени ниво.

⁶ Грујић Сава, *Како је постала Бугарска егзархија*, Београд 1897, стр. 8.

⁷ Говорећи о настанку и развоју Бугарске егзархијске цркве, требало би само поменути и постојање скривеног интересовања Римокатоличке цркве за то питање. Ватикан је у сенци свих дешавања, у складу са сопственим интересом, неприметно помагао бугарску акцију против Васељенске патријаршије. Додатни интерес Римокатоличке цркве био је делимично и остварен, пошто су многи Бугари тада прешли на унију (Грујић С., 1897:4). То је само додатно утицало на Русе да појачају своју подршку Бугарима у остваривању њихових верско-политичких настојања.

⁸ Митрополит Михаило је познат као један од највећих словенофила и русофила на Балкану 19. века, због чега и не чуди овакав однос према бугарском црквеном питању. Могло би се слободно рећи да је митрополит до краја свог живота више бринуо о руском него о српском државном и црквеном интересу.

За разлику од митрополита Михаила, Јован Ристић и српска влада проценили су да се ради о чисто државном питању. По Ристићу, српском народу у Турској опасност је претила подједнако и од грчких владика и од бугарске егзархије. Због тога је тражио да се српском народу у Турској за владике поставе Срби. И Ристић и Намесништво намеравали су да преко српског посланика у Цариграду истакну право на Пећку и Охридску архиепископију за случај да се оне одвоје од Васељенске патријаршије. План Јована Ристића био је да се том идејом одговори на стварање Бугарске егзархијске цркве. Али, пошто је то било у супротности са руским интересима на Балкану, овакву акцију српске владе спречио је руски посланик у Цариграду, гроф Игњатијев.⁹

Независно од тога, бугарско црквено питање добијало је на значају. Осим снажне подршке руске дипломатије, уживало је несмањену наклоност и турске државе. Тако је на основу Нацрта који је израдила Порта, султан 28. фебруара 1870. године издао Берат којим је проглашена Бугарска егзархијска црква. Именом егзарх назван је први старшина бугарске цркве који је имао функцију намесника цариградског патријарха у Бугарској.¹⁰ Поводом оснивања Егзархије, гроф Игњатијев је изјавио: "Овим актом поставља се камен темељац независне бугарске државе."¹¹

Територија Егзархије обухватила је скоро све средњовековне бугарске епархије Трновске патријаршије, југоисточне епархије Пећке патријаршије и неке епархије аутокефалне Охридске архиепископије. Порта је Бератом навела све епархије које су улазиле у састав Егзархије. Пет од десет биле су чисто српске из састава Пећке патријаршије.¹² Иако је до тада у Османском царству постојала подела хришћана на сло-

⁹ Грујић С., 1897:17-18; Генерал (гроф) Николај Павлович Игњатијев посебно је био важан за бугарско црквено питање. Он се сматра идеологом и реализатором целог пројекта организовања Бугарске егзархијске цркве, касније и самосталне државе, али и пројекта Велике Бугарске. Игњатијев је чак предлагао и одржавање Васељенског сабора, што није било прихваћено од осталих православних цркава. Мало је познато да је гроф Игњатијев био убеђени антисемита и творац Закона о ограничењу политичких и грађанских права Јевреја у Царевини Русији (Матински Петар, *Манастир Св. Јована Богослова у Поганову (епархија Нишка)*, Ниш 2008, стр. 20-21).

¹⁰ Егзарсима су се звали епископи који су имали седиште у главним градовима великих окружја у грчко-римској држави. У том смислу, уживали су и првенство части међу митрополитима из истог окружја (Милаш Никодим, *Православно црквено право*, Београд 1926, стр.271). (Оснивањем Егзархије, питање је добило и на значају у теолошко-догматском смислу, преваходно у односу према Васељенској патријаршији, али је то сасвим посебна тема).

¹¹ Грујић С., 1897:20.

¹² Јовановић А., 1936:133.

венски и грчки елеменат, сада је стварањем Егзархије додатно завађен српски и бугарски народ. Границама Егзархије Турци су тада обухватили и чисто српске градове: Ниш, Пирот, Врање и Скопље. Тако су у границе Егзархата унете епархије некадашње Пећке патријаршије: Пиротска, Нишка, Скопска и Велеско-Дебарска.¹³

IV

Дешавања око Егзархије утицала су да дотадашња благонаклоност српске владе према Бугарима пређе у резервисаност и опрезност. Као одговор на бугарску егзархију, Јован Ристић и српска влада активирали су идеју обнове некадашње самосталности Српске православне цркве кроз Пећку патријаршију и Охридску архиепископију. Али, сваки, па и најмањи покушај српске владе по овом питању наилазио је на отпор руске дипломатије, чији су представници наводили да Бугари бране словенску ствар. Пошто је било јасно да је циљ Егзархије успостављање јурисдикције над областима некадашње Трновске и Пећке патријаршије, као и Охридске архиепископије, српска влада је захтевала да се ограничи само на простор Трновске патријаршије. Овакав захтев поново је одбио гроф Игњатијев.¹⁴

Срби у Европској Турској директно су били угрожени оваквом руском политиком. Иако су имали више интереса за Егзархију јер и они више нису могли да трпе грчке владике, веома брзо су препознали агресивну бугарску пропаганду. Она је ишла до те мере да је чак и забрањивано да се славе крсне славе, посебно слављење Срба светитеља. Бугари су на овакав начин објавили рат свему што је српско у чему су помагани од Русије и Порте. Због таквог отвореног непријатељства које је снашло српске крајеве око Нишаве, Јужне Мораве, Вардара и Струме морала је

¹³ Слободан Јовановић је био мишљења да је Кнежевина Србија преко оснивања бугарског егзархата у Бугарима добијала непријатеља, а да то није уопште увиђала. Он цитира изјаву директора Азијског одељења руског Министарства спољних послова Стремоукова упућену српским политичарима: "На општи устанак немојте рачунати. Прошло је време када је Грчка на вас гледала, Бугарска пред вама клечала, Црна Гора у вашим рукама била. На Бугаре, после њиховог успеха у црквеном питању, није рачунати. Бугари вас мрзе и у вашем рату са Турском били би на турској страни (Јовановић С., 1926:124).

¹⁴ Због тога је Слободан Јовановић и закључио да Бугарска егзархијска црква иде преко бугарских етнографских граница. Он је био мишљења да је образовањем Егзархије створено једно зло са којим ће Србија дуго имати муке, а које је он назвао "бугарским антагонизмом". Јовановић је сматрао да је идеја Бугара била да конзервативном и мирољубивом политиком помоћу националне цркве и уз наслон на турску државу освоје Балкан. Такву политику они нису напуштали све до 1912. године, па се Јовановић оправдано питао: "Шта је било боље - наша револуционарна или њихова мирољубива политика?" "Ми смо због тога све до почетка 20. века морали да се боримо не само против Турске, већ и против туркофилске Бугарске (Јовановић С., 1926:117-128).

да реагује и српска влада. Јован Ристић је саветовао да се Срби у Старој Србији чврсто држе Патријаршије и не прилазе Егзархији.¹⁵

Праве намере руске дипломатије и бугарске организације у Цариграду откриће се тек касније. Бугари су одмах покушали и са отварањем школа, али је то ишло већ мало теже. Српски народ је самоиницијативно, осећајући колико је угрожен, отпочео са црквено-просветном акцијом која је била врло снажна и делотворна. Прве српске школе у северном делу Старе Србије биле су основане још почетком 19. века. То је представљало праву брану бугарској егзархији. Тако се у Лесковцу прва школа помиње још 1810, у Врању 1820, у Нишу 1825. и у Пироту 1847. године. Употреба српског језика и уџбеника из Београда била је јака брана све јачем притиску Бугара за денационализацијом.

Сви већи градови у Старој Србији били су на удару Егзархије. И свуда је мање-више ситуација била слична. Тако, на пример, успостављање егзархијске цркве у Лесковцу није успело иако је за то био одређен митрополит нишки Виктор. Овај архијереј није успео да за идеју бугаризма привуче ниједног грађанина Лесковца, тако да је морао да напусти овај град.¹⁶ На овакав развој догађаја посебно је утицао богатији слој становништва међу православним Србима Лесковца, али и чињеница да владика Виктор није посебно био наклоњен Егзархији. Познате лесковачке хаџије и трговци пружили су пуну подршку свештеницима и учитељима, противницима Егзархије. Један од њих, свештеник Јован Красић одлучно је одбијао било какву помисао на бугарску црквену организацију у Лесковцу. Због тога су представници Егзархије ишли толико далеко да су пред турским властима оптуживали лесковачког учитеља Јосифа Костића да ствара заверу и учи децу револуционарним идејама упереним директно против султана.

И у Нишу, Егзархија није наишла на очекивани пријем. Иако су Срби из Ниша током 1869. и 1870. године послушали српског митропо-

¹⁵ У том циљу, Филипу Христићу у Цариграду, Ристић је писао да посећује патријарха и стално га убеђује у неопходност супротстављања егзархијској пропаганди. Предлаже и да васељенски патријарх постави неколико честитих Срба за владике, како би код народа мало повратио ауторитет Патријаршије који су грчке владике умногоме окрњили. Јован Ристић се обратио директно и грофу Игњатијеву, руском посланику у Цариграду са молбом да ограничи и уразуми бугарске тежње. Филипу Христићу је написао да је потребно да се брани српска народност од свакога где год буде угрожена (*Писма Јована Ристића Филипу Христићу (1870-1873), (1878-1880)*, Београд 1931, 161, 178).

¹⁶ Стојанчевић Владимир, *Југоисточна Србија у 19. веку (1804-1878)*, Ниш 1996, стр. 220.

лита Михаила и револтирано се изјаснили против фанариотских владика, врло брзо су увидели и опасност која им је претила од Егзархије. Због тога нису хтели ни да чују за литургију на бугарском језику у црквама и наставу у школама. У Нишу је, на пример, бугарска школа радила само четири месеца јер су сами родитељи забранили деци да иду у ову школу. Бугарски учитељ је одмах отишао турском паши да тужи нишке Србе. Јован Хаџи Васиљевић каже да се паши тужио "како се у Нишу у школама предаје српски бунтовнички језик, а не верне раје турске, бугарски."¹⁷ Нишки митрополит Виктор повиновао се оваквим захтевима Срба и није инсистирао на бугарској литургији, што је изазвало велико незадовољство код представника Егзархије у Цариграду.¹⁸ Наступ Егзархије у Нишу и Пироту имао је исту идеју, али различит карактер деловања. У Нишу су, на остваривању ове идеје радили муавин (заменик) нишког паше, Бугарин Драган Цанков и митрополит Виктор. У Пироту је мутесариф био Јорданча паша Бакалов, а владика Евстатије. Већина од њих били су Бугари у служби турске државе, посредством које су остваривали егзархијске интересе. Разлике у раду биле су незнатне јер је Драган Цанков био искључив према Србима, док је митрополит Виктор заступао мекши и еластичнији приступ. У Пироту је владика Евстатије представљао радикалну бугарску струју у Егзархији, док је Јорданча паша био за одржавање добрих односа са Кнежевином Србијом.¹⁹

Веома снажан и агресиван утицај Егзархија је имала у Врању. Њене присталице отеле су све три српске цркве у овом граду, тако да је врањским Србима преостала само црква у селу Преображењу. Врањанци који нису пристајали на Егзархију крштавали су своју децу и

¹⁷ Васиљевић Х. Ј., 1928:331.

¹⁸ У смутним временима оснивања Бугарске егзархијеске цркве одлично се снашла Нишка црквено-школска општина. После протеривања грчког митрополита Калиника из Ниша од стране Егзархије и Порте, представници ове општине су у Цариград послали јеромонаха Виктора из Хиландарског метоха у Нишу, како би био постављен за новог нишког митрополита. Виктор је био рођен 1783. године у Калоферу, тадашња Источна Румелија, са световним именом Вукола. Замонашен је у манастиру Хиландару, где је остао до 1834. године, када је упућен за духовника и чувара Хиландарског метоха у Нишу. Са овог места је 1872. године хиротонисан за митрополита нишког. Бугарски егзархисти су се понадали да ће преко Виктора успети да делују у Нишкој митрополији, али су се преварили. Виктор је одмах после хиротонисања у Цариграду одбио да узме бугарске егзархијске књиге речима: „Није потребно, у Нишу и околини има довољно српских књига за тамошње школе“ (Вучковић Владимир, *Нишка епархија (кратак историјски преглед)*, Ниш 2011, стр.35-36).

¹⁹ Стојанчевић Владимир, *Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса*, Београд, 1986, стр. 91.

венчавали се по кућама. Своје мртве опојавали су под ведрим небом, а за причешћивање су ишли у Преображењску цркву.²⁰

V

Бугарска егзархијска црква је у српским земљама опстајала само захваљујући изразитој помоћи руске државе и благонаклоном ставу Турске. У организационом смислу, Егзархија је постојала све до ослобођења Старе Србије од Турака. Прво ослобођење успешно је изведено српско-турским ратовима 1876/78. године, када су Кнежевини Србији припојени крајеви од Пирота до Врања и Куршумлије. Протеривањем Турака, враћена је стара организација Српске православне цркве, чиме је укинута постојање бугарске егзархије. То је учињено супротно руским интересима, пошто руска дипломатија није одустајала од своје првобитне идеје. После успешних руско-турских и ослободилачких српско-турских ратова (1876/78), гроф Игњатијев је тражио да се границе нове бугарске државе одреде према границама некадашње Егзархије, чиме је следио замисао још из времена оснивања Бугарске егзархијске цркве.²¹ На Берлинском конгресу (1878) велике европске силе успеле су да сузбију овакве руске планове, тако да је Србија с муком сачувала Пирот и Врање. Крајеви на истоку са центрима у Трну и Ћустендилу са чисто српско-словенским карактером становништва неповратно су изгубљени, утопивши се у нову бугарску државну творевину.

После Берлинског конгреса, велики део Старе Србије и даље је остао у Европској Турској. На том простору, Бугарска егзархијска црква

²⁰ О томе колико су Врањанци остали чврсти у свом убеђењу, говоре и записи које је поводом тога оставио Јован Хаџи Васиљевић: "Катарина, жена Хаџи Василија Погачаревића три дана је лежала несахрањена с тога што је била ћерка кумановског иконома и снаја Погачаревића и то месеца јула 1874. године. Егзархисти нису допуштали, да је у цркви опоју патријаршиски свештеници. И дошао јој је отац из Куманова са 18 свештеника, које је из села уз пут до Врања позвао, и опојали су је под ведрим небом." (Васиљевић Х. Ј., 1928:400).

²¹ То је значило да нова држава обухвата простор од Црног мора на истоку до Охрида на западу и од Дунава на северу до Егејског мора на југу. Циљ Русије био је стварање једне „Задунавске губерније“, која би требало да послужи као база за продор ка Цариграду и Мореузима. На такав начин, Русија је Бугарима усадила једну наопаку балканску империјалистичку идеју коју су они лакомислено и површно прихватили и од које не одустају ни данас. Бугари су од тога створили један прави историјски мит и границе Велике Бугарске почели да шире чак и више него што су им и Руси одредили. Велика Бугарска би се тако простирала до Јадранског мора на западу, Босне и Херцеговине на северу, обухватајући цело Егејско приморје на југу са Солуном као центром (у великобугарским тежњама Солун се назива и „Бугарским Витлејемом“, пошто они сматрају да су Ћирило и Методије, рођени у овом граду, такође бугарског порекла) (Матински П., 2008:20).

је представљала велику опасност по српски национални, културни и духовни идентитет. Ослобођењем ових крајева 1912/13. године, Српској православној цркви су враћене Пећка патријаршија и Охридска архиепископија. Тек тада, Бугарска егзархијска црква престала је да постоји на простору Старе Србије.

Закључак:

Царевина Русија је све до 1856. године (Париски мир) имала улогу заштитнице православља у Османском царству. После ове мировне конференције долази до промена у односу снага великих европских сила. А то значи и отварања нове фазе у Источном питању. Русији је одузето право протектората над православним хришћанима у Турској. То је био и важан моменат за будуће односе малих балканских хришћанских народа у Европској Турској. То ће показати и да се кроз односе великих европских сила могу посматрати и односи малих балканских народа. После Париског мира, Руси напуштају идеју јединства православних хришћана у Турској. Као први корак у новој политици, пред европску дипломатију истакли су бугарско црквено питање. Ова руска идеја прихваћена је од Бугара и они су стрпљиво почели да граде нову црквену организацију. То ће им бити и подлога за национално ослобођење са минималним жртвама. Све то Русија је чинила кроз пропагандну политику јачања словенског утицаја у односу на јелински.

С друге стране, Турска је настојала да извуче што више користи из раздора православних хришћана. Подржала је црквени покрет Бугара, пошто је одговарао њеним политичким интересима. Тако је поред културног и верског, овај црквени покрет добио и политички карактер.

Бугарска егзархијска црква је проглашена султановим бератом 28. фебруара 1870. године. Територија Егзархије обухватила је скоро све средњовековне бугарске епархије Трновске патријаршије, југоисточне епархије Пећке патријаршије и неке епархије аутокефалне Охридске архиепископије. Границама Егзархије тада су обухваћени и чисто српски градови: Ниш, Пирот, Врање и Скопље. Као одговор на бугарску егзархију, Јован Ристић и српска влада активирали су идеју обнове Пећке патријаршије и Охридске архиепископије. Али, сваки, па и најмањи покушај српске владе наилазио је на отпор руске дипломатије, чији су представници наводили да Бугари бране словенску ствар. Српска влада је безуспешно захтевала да се Егзархија ограничи само на простор некадашње Трновске патријаршије.

Према руској идеји, Бугарска егзархијска црква је ишла преко бугарских етнографских граница. Идеја Бугара била је да конзервативном и мирољубивом политиком помоћу националне цркве и уз наслон на турску државу освоје Балкан.

Руси су, после Санстефанског мира и Берлинског конгреса, успели да реализују идеју стварања нове бугарске државе на основама Бугарске егзархијске цркве. У томе нису водили рачуна о српским интересима, нити су се обазирали на то што им је српска војска била ратни савезник против Турака. Једна од главних последица закључивања мира између Русије и Турске у Сан Стефану (1878) јесте прокламовање идеје Велике Бугарске која се у великом делу поклапала са почетном идејом образовања Бугарске егзархијске цркве.

Литература:

1. Vasiljević H.J. (1928): Prosvetne i političke prilike u južnim srpskim oblastima u 19. veku, Beograd: Štamparija Sv. Save.
2. Vučković V. (2011): Niška eparhija (kratak istorijski pregled), Niš: Sven (Niš).
3. Grujić S. (1897): Kako je postala Bugarska egzarhija, Beograd: Parna Radikalna štamparija.
4. Jovanović A. (1936): Postanak Egzarhije i Turska, Rusija i Srbija, Skoplje: "Nemanja" (Skoplje).
5. Jovanović S. (1926): Vlada Milana Obrenovića, knj. 1, Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod; Jugoslavija publik; Srpska književna zadruka.
6. Lilić B. (1994): Istorija Pirota i okoline, knj. 1, Piro: „Hemikale”.
7. Matinski P. (2008): Manastir Sv. Jovana Bogoslova u Poganovu (eparhija Niška), Niš: Sven.
8. Milaš N. (1926): Pravoslavno crkveno pravo, Beograd: Geca Kon.
9. Pisma Jovana Ristića Filipu Hristiću (1870-1873), (1878-1880), Beograd 1931; Srpska kraljevska akademija, Narodna štamparija.
10. Stojančević V. (1996): Jugoistočna Srbija u 19. veku (1804-1878), Niš: Prosveta.
11. Stojančević V. (1986): Srbija i Bugarska od Sanstefanskog mira do Berlinskog kongresa, Beograd: Istorijski institut/Prosveta.

The Bulgarian Exarchate as a Russian Project in European Turkey (foundation, development and attitude towards the Serbian Orthodox Church until 1878)

Summary: Starting from the Treaty of Küçük Kaynarca (1774) until the Treaty of Paris of 1856, Russia had the right to protect the religious rights of all Orthodox Christians in the Ottoman Empire. Russia lost the status of the protector of Orthodox Christianity in the Ottoman Empire after the Treaty of Paris, since it was also defeated in military terms in the Crimean War (1853). This influenced the change in tactics of Russia's approach towards East. The former idea about the unity of all Orthodox Christians in the Ottoman Empire was abandoned. In accordance with the newly formed situation and with its own imperial interest, Russia turned towards supporting only one nation – Bulgarian. Therefore, its first step was to bring out the question of Bulgarian Church in Turkey before the European diplomatic circles. The idea was to build an organisation of Bulgarian churches as a foundation for the national liberation of Bulgarians. Since then, the fight to separate Bulgarian Church from the Ecumenical Patriarchate started. By a decree (firman) of the Sultan in 1870, the Bulgarian Exarchate was promulgated. The territory of the Exarchate included almost all medieval eparchies of the Patriarchy of Tarnovo, southeastern eparchies of the Patriarchy of Peć and some eparchies of the autocephalous Archbishopric of Ohrid. The Russian diplomacy forbade the Principality of Serbia to react; therefore, Serbian people in the Old Serbia had to be on their own. A hard and painful struggle to preserve the cultural, national and religious identities would last until the liberation of these areas from the Ottomans (first in 1878, and then in 1912).

Key words: the Russian Empire, Exarchate, church, Bulgaria, European Turkey, Old Serbia, the Eastern Question